

SPQR

On Duties, Book III

MARCUS TULLIUS CICERO

The Original

MOUSEIA

SPQR

On Duties, Book III

MARCUS TULLIUS CICERO

The Original

MOUSEIA

THIS EDITION

The complete source text in the original language, without translation.

THE WORK

Written 44 BCE · Moral philosophy

SOURCE

Original text from thelatinlibrary.com.

GAPS AND UNCERTAINTIES

Digital transcription of Miller's 1913 Loeb, not a new facsimile collation; six attested repairs and differing section boundaries are disclosed. Machine editorial review, not human Latin-specialist certification.

Movseia · movseia.org

Edition dated 29 October 2026

Book III

¹ P. Scipionem, Marce fili, evm, qvi primvs Africanvs appellatvs est, dicere solitvm scripsit Cato, qvi fvit eivs fere aequalis, nvmqvam se minvs otiosvm esse, qvam cvm otiosvs, nec minvs solvm, qvam cvm solvs esset. Magnifica vero vox et magno viro ac sapiente digna; qvae declarat illvm et in otio de negotiis cogitare et in solitvdine secvm loqvi solitvm, vt neqve cessaret vmqvam et interdvm conloqvio alterivs non egeret. Ita dvae res, qvae langvorem adfervnt ceteris, illvm acvebant, otivm et solitvdo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret, sed si minvs imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possvms, volvntate certe proxime accedimvs. Nam et a re pvblica forensibvsqve negotiis armis impiis viqve prohibiti otivm persequimvr et ob eam cavsam vrbe relictavra peragrantes saepe soli svms.

² Sed nec hoc otivm cvm Africani otio nec haec solitvdo cvm illa comparanda est. Ille enim reqviescens a rei pvblcae pvlcherrimis mvneribvs otivm sibi svmebat aliqvando et coetv hominvm frequentiaqve interdvm tamqvam in portvm se in solitvdinem recipiebat, nostrvm avtem otivm negotii inopia, non reqviescendi stvdio constitvtvm est. Extincto enim senatv deletisqve iudiciis qvid est, qvoddignvm nobis avt in cvria avt in foro agere possimvs?

- ³ Ita qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam vixerimus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redeunt, abdimus nos quantum licet et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni, propterea et otio frvor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem langvere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas.
- ⁴ Quamquam Africanus maiorem laudem meo iudicio assequatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus extat; ex quo intellegi debet illum mentis agitatione investigationeque earum rerum, quas cogitando consequatur, nec otiosum nec solum umquam fuisse; nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversa quam multis annis stante re publica scripsimus.
- ⁵ Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa nec ulla pars eius inculta ac deserta sit, tum nullus feracior in ea locus est nec uberius, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido, tamen conducere arbitror talibus aversas vocibus vndique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quicquam aliud audire.
- ⁶ Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum habere scio an nemini potius quam tibi. Sustines enim non parvam expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, non nullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi; ad quos cum tamquam ad mercatorem bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Quare quantum coniti animo potes, quantum labore contendere, si discendi labor est potius quam voluptas, tantum fac ut efficias neve committas, ut, cum omnia

svppeditata sint a nobis, tute tibi defvisse videare. Sed haec hactenus; multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus; nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

- ⁷ Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit quemque nos correctione quadam adhibita potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe, altero utile esset an inutile, tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret, de duobus generibus primis tribus libris explicavit, de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum nec exsolvit id, quod promiserat.
- ⁸ Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio est, triginta annis vixisse Panaetium posteaquam illos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis, praesertim cum scribat nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium.
- ⁹ Minime vero assentior iis, qui negant eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia nunquam posset utilitas cum honestate pugnare. De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est an plane omittendum, alterum dubitari non potest, quoniam a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam; praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum.
- ¹⁰ Accedit eodem testis locuples Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, P. Rutilum Rulfum dicere solere, qui Panaetium audierat, ut nemo pictor esset inventus, qui in Coa Venere eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem aufererat), sic ea, quae Panaetius praetermisisset [et non perfecisset] propter eorum, quae perfecisset, praestantiam neminem persecutum.

- ¹¹ Qvam ob rem de iudicio Panaetii dvbitari non potest; rectene avtem hanc tertiam partem ad exqvirendvm officivm adivnxit an secvs, de eo fortasse dispvtari potest. Nam, sive honestvm solvm bonvm est, vt Stoicis placet, sive, qvod honestvm est, id ita svmmvm bonvm est, qvemadmodvm Peripateticis vestris videtvr, vt omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant, dvbitandvm non est qvin nvmqvam possit vtilitas cvm honestate contendere. Itaqve accepimvs Socratem exsecrari solitvm eos, qvi primvm haec natvra cohaerentia opinione distraxissent. Cvi quidem ita svnt Stoici assensi, vt et, qvicqv id honestvm esset, id vtile esse censerent, nec vtile qvicqvam, qvod non honestvm.
- ¹² Qvodsi is esset Panaetivs, qvi virtvtem propterea colendam diceret, qvod ea efficiens vtilitatis esset, vt ii, qvi res expetendas vel volvptate vel indolentia metivntvr, liceret ei dicere vtilitatem aliquando cvm honestate pvgnare. Sed cvm sit is, qvi id solvm bonvm iudicet, qvod honestvm sit, qvae avtem hvic repvgnent specie qvadam vtilitatis, eorvm neqve accessione meliorem vitam fieri nec decessione peiorem, non videtvr debvisse eivsmodi deliberationem introdcere, in qva qvod vtile videretvr cvm eo, qvod honestvm est, compararetvr.
- ¹³ Etenim qvod svmmvm bonvm a Stoicis dicitvr, convenienter natvrae vivere, id habet hanc, vt opinor, sententiam, cvm virtvte congrvere semper, cetera avtem, qvae secvndvm natvram essent, ita legere, si ea virtvti non repvgnarent. Qvod cvm ita sit, pvtant qvidam hanc comparationem non recte introdvctam nec omnino de eo genere qvicqvam praeciendvm fvisse. Atqve illvd quidem honestvm, qvod proprie vereqve dicitvr id in sapientibvs est solis neqve a virtvte divelli vmqvam potest. In iis avtem, in qvibvs sapientia perfecta non est, ipsvm illvd quidem perfectvm honestvm nvlllo modo, similitvdines honesti esse possvnt.
- ¹⁴ Haec enim officia, de qvibvs his libris dispvtamvs, media Stoici appellant; ea commvnia svnt et late patent, qvae et ingenii bonitate mvlta assequvntvr et progressionem discendi. Illvd avtem officivm, qvod rectvm idem appellant,

perfectum atque absolutum est et, ut idem dicunt, omnes numeros habet nec praeter sapientem cadere in quemquam potest.

- ¹⁵ Cum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum propterea, quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intellegit; quatenus autem intellegit, nihil putat praetermissum, quod idem in poematis, in picturis vix venit in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui idem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant iudicare. Itaque cum sunt docti a peritis, desistunt facile sententia. Haec igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientium modo propria, sed cum omni hominum genere communia.
- ¹⁶ Itaque iis omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero, cum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, aut Aristides iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis aut ab his iustitiae tamquam a sapiente petitur exemplum; nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intellegi, nec ii, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt, ne illi quidem septem, sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciemque sapientium.
- ¹⁷ Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari, nec id quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum tamque id honestum, quod in nostram intellegentiam cadit, tunc conservandumque nobis est quam illud, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus; aliter enim teneri non potest, si quae ad virtutem est facta progressio. Sed haec quidem de his, qui conservatione officiorum existimantur boni.
- ¹⁸ Qui autem omnia metuntur emolumentis et commodis neque ea volunt praeponderari honestate, ii solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare, boni viri non solent. Itaque existimo Panaetium, cum dixerit

homines solere in hac comparatione dvbitare, hoc ipsvm sensisse, qvod dixerit solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo plvris pvtare, qvod vtile videatvr qvam qvod honestvm sit, sed etiam haec inter se comparare et in his addvbitare tvrpissimvm est. Quid ergo est qvod non nvmqvam dvbitationem adferre soleat considerandvmqve videatvr? Credo, si qvando dvbitatio accidit, qvale sit id, de qvo consideretvr.

¹⁹ Saepe enim tempore fit, vt qvod tvrpe plervmqve haberi soleat, inveniatur non esse tvrpe. Exempli causa ponatur aliquid, qvod pateat lativs. Qvod potest maius scelvs quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Nvm igitvr se adstrinxit scelere, si qvi tyrannvm occidit quamvis familiarem? Popvlo quidem Romano non videtur, qvi ex omnibvs praeclaris factis illvd pvlcherrimvm existimat. Vicit ergo vtilitas honestatem? Immo vero honestas vtilitatem secvta est. Itaque, vt sine vllo errore diiudicare possimvs, si qvando cum illo, qvod honestvm intellegimvs, pvgnare id videbitvr, qvod appellamvs vtile, formvla quaedam constitvenda est; quam si seqvemvr in comparatione rerum, ab officio nvmqvam recedemvs.

²⁰ Erit avtem haec formvla Stoicorum rationi disciplinaeqve maxime consentanea; quam quidem his libris propterea seqvimvr, qvod, quamquam et a veteribvs Academicis et a Peripateticis vestris, qvi qvondam idem erant, qvi Academici, qvae honesta svnt, anteponvntvr iis, qvae videntvr vtilia, tamen splendidivs haec ab eis disserentvr, quibvs, qvicqvod honestvm est idem vtile videtur nec vtile qvicquam, qvod non honestvm, quam ab iis, quibvs et honestvm aliquid non vtile avt vtile non honestvm. Nobis avtem nostra Academia magnam licentiam dat, vt, qvodevmqve maxime probabile occvrrat, id nostro ivre liceat defendere. Sed redeo ad formvlam.

²¹ Detrahare igitvr alteri aliquid et hominem hominis incommodo svvm commodvm avgere magis est contra natvram quam mors, quam pavpertas, quam dolor, quam cetera, qvae possvnt avt corpori accidere avt rebvs externis. Nam principio tollit convictvm hvmanvm et societatem. Si enim sic erimvs

adfecti, vt propter svvm quisqve emolvmentvm spoliaret avt violet altervm, disrvmpi necesse est eam, qvae maxime est secvndvm natvram, hvmani generis societatem.

- 22 Vt, si vnvum quodqve membrvm sensvm hvnc haberet, vt posse pvtaret se valere, si proximi membri valitvdinem ad se tradvxisset, debilitari et interire totvm corpvus necesse esset, sic, si vnvs quisqve nostrvm ad se rapiat commoda aliorvm detrahatqve qvod cvique possit, emolvmenti svi gratia, societas hominvm et commvnitas evertatvr necesse est. Nam sibi vt quisqve malit, qvod ad vsvm vitae pertineat, qvam alteri adqvirere, concessvm est non repvgnante natvra, illvd natvra non patitvr, vt aliorvm spoliis nostras facvlitates, copias, opes avgeamvs.
- 23 Neqve vero hoc solvm natvra, id est ivre gentivm, sed etiam legibvs popvlorvm, qvibvs in singvlis civitatibvs res pvblica continetvr, eodem modo constitvtvm est, vt non liceat svi commodi causa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volvnt, incolvmem esse civivm conivnctionem; qvam qvi dirimvnt, eos morte, exsilio, vinclis, damno coercent. Atqve hoc mvlto magis efficit ipsa natvrae ratio, qvae est lex divina et hvmana; cvi parere qvi velit (omnes avtem parebvnt, qvi secvndvm natvram volent vivere), nvmqvam committet, vt alienvm appetat, et id, qvod alteri detraxerit, sibi adsvmat.
- 24 Etenim mvlto magis est secvndvm natvram excelsitas animi et magnitvdo itemqve comitas, ivstitia, liberalitas qvam volvptas, qvam vita, qvam divitiae; qvae qvidem contemnere et pro nihilo dvcere comparantem cvm vtilitate commvni magni animi et excelsi est. [Detrahere avtem de altero svi commodi causa magis est contra natvram qvam mors, qvam dolor, qvam cetera generis eivsdem.]
- 25 Itemqve magis est secvndvm natvram, pro omnibvs gentibvs, si fieri possit, conservandis avt ivvandis, maximos labores molestiasqve svscipere imitantem Hercvlem illvm, qvem hominvm fama beneficiorvm memor in concilio caelestivm conlocavit qvam vivere in solitvdine non modo sine vllis molestiis sed etiam in maximis volvptatibvs, avvndantem omnibvs copiis, vt excellas

etiam pvlchritvdine et viribvs. Qvocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam hvic anteponit. Ex quo efficitvr, hominem natvrae oboedientem homini nocere non posse.

²⁶ Deinde qvi altervm violat, vt ipse aliquid commodi consequatvr, avt nihil existimat se facere contra natvram avt magis fvgienda censet mortem, pavpertatem, dolorem, amissionem etiam liberorvm, propinqvorvm, amicorvm, qvam facere cviqlvam inivriam. Si nihil existimat contra natvram fieri hominibvs violandis, qvid cvm eo disseras, qvi omnino hominem ex homine tollat? Sin fvgiendvm id qvidem censet, sed mvlto illa peiora, mortem, pavpertatem, dolorem, errat in eo, qvod vllvm avt corporis avt fortvnae vitivm vitiis animi gravivs existimat. Ergo vnvum debet esse omnibvs propositvm, vt eadem sit vtilitas vnivscivvsque et vniversorvm; qvam si ad se quisque rapiet, dissolvettvr omnis hvmana consortio.

²⁷ Atqve etiam si hoc natvra praescribit, vt homo homini, qvicvmque sit, ob eam ipsam cavsam, qvod is homo sit, consvltvm velit, necesse est secvndvm eandem natvram omnivm vtilitatem esse commvnem. Qvod si ita est, vna continemvr omnes et eadem lege natvrae, idqve ipsvm si ita est, certe violare altervm natvrae lege prohibemvr. Vervm avtem primvm, vervm igitvr extremvm.

²⁸ Nam illvd qvidem absvrdvm est, qvod qvidam dicvnt, parenti se avt fratri nihil detractvros svi commodi cavsa, aliam rationem esse civivm reliqvorum. Hi sibi nihil ivris, nvlam societatem commvnis vtilitatis cavsa statvnt esse cvm civibvs qvae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qvi avtem civivm rationem dicvnt habendam, externorvm negant, ii dirimvnt commvnem hvmani generis societatem; qva svblata beneficentia, liberalitas, bonitas, ivstitia fvnditvs tollitvr; qvae qvi tollvnt, etiam adversvs deos immortales impii ivdicandi svnt. Ab iis enim constitvtam inter homines societatem evertvnt, cvivs societatis artissimvm vincvlvm est magis arbitrari esse contra natvram hominem homini detrahere svi commodi cavsa qvam omnia incommoda svbire vel externa vel corporis vel etiam ipsivs animi. ~Ivstitia enim vna virtvs omnivm est domina et regina virtvtvm.

- ²⁹ Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri homini ad nullam rem utili? Minime vero: non enim mihi est vita mea utilior quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelium tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitus spoliare possit, nonne faciat?
- ³⁰ Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam si quid ab homine ad nullam partem utili utilitatis tuae causa detraxeris, inhumane feceris contraque naturae legem, sin autem is tu sis, qui multam utilitatem rei publicae atque hominum societati, si in vita remaneas, adferre possis si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit eiusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas aut quid eiusmodi quam detractio atque appetitio alieni, sed communis utilitatis derelictio contra naturam est; est enim iniusta.
- ³¹ Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum, fortem virum transferantur res ad vivendum necessariae, qui si occiderit, multum de communis utilitate detraxerit, modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans seseque diligens hanc causam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur utilitati consulens hominum et ei, quam saepe commemoro, humanae societati.
- ³² Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla est enim societas nobis cum tyrannis et potius summa distractio est, neque est contra naturam spoliare eum, si possis, quem est honestum necare, atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperint et nocent reliquis partibus corporis, sic ista in figura hominis feritas et immanitas belvae a communi tamquam humanitatis corpore segreganda est. Huius generis quaestiones sunt omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur.

- 33 Eivsmodi igitur credo res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio eius consilium peremisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspicere possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum, quid sit, quod idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen absolutum, tamquam fastidium imponimus, ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius quae volunt, explicant, sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas si potes, nihil praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est et tum hoc tum illud probabilis videtur nec praeterea quicquam probabile.
- 34 Ac primum in hoc Panaetius defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat) sed ea, quae videntur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum, nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe testatur negatque ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore iudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus nullis administris, sed, ut dicitur, Marte nostro. Neque enim quicquam est de hac parte post Panaetium explicatum, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas venerint.
- 35 Cum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est. Sed si, cum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit, tum non utilitas relinquenda est, sed intellegendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam quam turpitudo (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam quam utilitas, certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere

gravior habenda quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet, necesse est, quod honestum sit, id esse aut solvum aut summum bonum, quod autem bonum, id certe utile, ita, quicquid honestum, id utile.

³⁶ Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur, hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum et civium, hinc opum nimiarum, potentiae non ferendae, postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tetricius nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident, poenam, non dico legum, quam saepe perverunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident.

³⁷ Quam ob rem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent; in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio.

³⁸ Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occidendi spes opinioque removenda est; satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid proficimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniveste, nihil libidinese, nihil incontinenter esse faciendum. Hinc ille Gyges inducitur a Platone, qui cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatus aeneumque equum, ut ferveret fabulae, animadvertit, civis in lateribus fores essent; quibus apertis corpus hominis mortui vidit magnitudine invisitata anulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit (erat autem regis pastor), tum in concilium se pastorem recepit. Ibi cum palam eius anuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem reversus videbatur, cum in locum anulum inverterat. Itaque hac oportunitate anuli usus reginae stuprum intulit eaque adivtrix regem dominum interemit, sustulit quos obstare arbitrabatur, nec in his eum

facinoribvs quisquam potvit videre. Sic repente anvli beneficio rex exortvs est Lydiae. Hvnc igitvr ipsvm anvlvu si habeat sapiens, nihil plvs sibi licere pvtet peccare, qvam si non haberet; honesta enim bonis viris, non occvlta quaervntvr.

³⁹ Atqve hoc loco philosophi qvidam minime mali illi qvidem, sed non satis acvti, fictam et commenticiam fabvlam prolatam dicvnt a Platone, qvasi vero ille avt factvm id esse avt fieri potvisse defendat. Haec est vis hvivs anvli et hvivs exempli: si nemo scitvrvs, nemo ne svspicatrvs qvidem sit, cvm aliquid divitiarvm, potentiae, dominationis, libidinis causa feceris, si id diis hominibvsqve fvtvrvm sit semper ignotvm, sisne factvrvs? Negant id fieri posse. Qvamqvam potest id qvidem, sed quaero, qvod negant posse, id si posset, qvidnam facerent. Vrgent rvstice sane. Negant enim posse et in eo perstant, hoc verbvm qvid valeat non vident. Cvm enim quaerimvs, si celare possint, qvid factvri sint, non quaerimvs, possintne celare, sed tamqvam tormenta quaedam adhibemvs, vt si responderint se impvnitate proposita factvros, qvod expediat, facinorosos se esse fateantvr, si negent, omnia tvrpia per se ipsa fvgienda esse concedant. Sed iam ad propositvm revertamvr.

⁴⁰ Incidvnt mvltae saepe causae, qvae contrvbent animos vtilitatis specie, non, cvm hoc deliberetvr, relinqvendane sit honestas propter vtilitatis magnitudinem (nam id qvidem improbvum est), sed illvd, possitne id, qvod vtile videatvr, fieri non tvrpiter. Cvm Collatino collegae Brvtvs imperivm abrogabat, poterat videri facere id inivste; fverat enim in regibvs expellendis socivs Brvti consiliorvm et adiutor. Cvm avtem consilivm hoc principes cepissent, cognitionem Svperbi nomenqve Tarqviniorvm et memoriam regni esse tollendam, qvod erat vtile, patriae consvlere, id erat ita honestvm, vt etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaqve vtilitas valvit propter honestatem, sine qua ne vtilitas qvidem esse potvisset.

⁴¹ At in eo rege, qvi vrbem condidit, non item. Species enim vtilitatis animvm pepvlit eivs; cvi cvm visvm esset vtilivs solvm qvam cvm altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et hvmanitatem, vt id, qvod vtile videbatvr,

neque erat, assequi posset, et tamen mveri causa opposuit, speciem honestatis nec probabilem nec sane idoneam. Peccavit igitur, pace vel Qvirini vel Romvli dixerim.

- ⁴² Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt aliisque tradendae, cum his ipsi egeamus, sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa, "qui stadium, inquit, currit, eniti et contendere debet quam maxime possit, ut vincat, supplantare eum, quicum certet, aut manum depellere nullo modo debet; sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est, alteri deripere ius non est".
- ⁴³ Maxime autem perturbantur officia in amicitiiis, quibus et non tribuere, quod recte possis et tribuere quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae nunquam anteponenda sunt. At neque contra rem publicam neque contra ius iurandum ac fidem amici causa vir bonus faciet, ne si iudex quidem erit de ipso amico; ponit enim personam amici, cum induit iudicis. Tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit, ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accomodet.
- ⁴⁴ Cum vero iurato sententia dicendast, meminerit deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, quia nihil homini dedit deus ipse divinus. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, quae salva fide facere possit. Haec rogatio ad ea pertinet, quae paulo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam si omnia facienda sint, quae amici velint, non amicitiae tales, sed conivrationes petendae sint.
- ⁴⁵ Loquor autem de communibus amicitiiis; nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam Pythagoreos fervunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinasset et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa

postvlavisset, vas factvs est alter eivs sistendi, vt si ille non revertisset, moriendvm esset ipsi. Qvi cvm ad diem se recepisset, admiratvs eorvm fidem tyrannvs petivit, vt se ad amicitiam tertivm adscriberent.

⁴⁶ Cvm igitvr id, qvod vtile videtvr in amicitia, cvm eo, qvod honestvm est, comparatvr, iaceat vtilitatis species, valeat honestas. Cvm avtem in amicitia, qvae honesta non svnt, postvlabvntvr, religio et fides anteponatvr amicitiae; sic habebitvr is, qvem exqvirimvs dilectvs officii. Sed vtilitatis specie in repvblica saepissime peccatvr, vt in Corinthi distvrbatione nostri; dvrvs etiam Athenienses, qvi scivrvnt, vt Aeginetis, qvi classe valebant, pollices praeciderentvr. Hoc visvm est vtile; nimis enim imminebat propter propinqvitatem Aegina Piraeo. Sed nihil, qvod crvdele, vtile; est enim hominvn natvrae, qvam seqvi debemvs, maxima inimica crvdelitas.

⁴⁷ Male etiam, qvi peregrinos vrbibvs vti prohibent eosqve exterminant, vt Pennvs apvd patres nostros, Papivs nvper. Nam esse pro cive, qvi civis non sit, rectvm est non licere, qvam legem tvlervnt sapientissimi consvles Crassvs et Scaevola. Vsv vero vrbis prohibere peregrinos, sane inhvmanvm est. Illa praeclara, in qvibvs pvblica vtilitatis species prae honestate contemnitr. Plena exemplorvm est nostra res pvblica cvm saepe, tvm maxime bello Pvnico secvndo, qvae Cannensi calamitate accepta maiores animos habvit qvam vnqvam rebvs secvndis; nvlla timoris significatio, nvlla mentio pacis. Tanta vis est honesti, vt speciem vtilitatis obscvret.

⁴⁸ Athenienses cvm Persarvm impetvm nvlllo modo possent svstinere statverentqve, vt vrbe relictas, conivgibvs et liberis Troezene depositis, naves conscenderent libertatemqve Graeciae classe defenderent, Cyrsilvm qvendam svadentem, vt in vrbe manerent Xerxemqve reciperent, lapidibvs obrervnt. Atqve ille vtilitatem seqvi videbatvr, sed ea nvlla erat repvgnante honestate.

⁴⁹ Themistocles post victoriam eivs belli, qvod cvm Persis fvnt, dixit in contione se habere consilivm rei pvblica salvtare, sed id sciri non opvs esse; postvlavit, vt aliquem popvlvs daret, qvicvm commvnicaret; datvs est Aristides. Hvic ille, classem Lacedaemoniorvm, qvae svbdvcta esset ad Gythevm, clam incendi

posse quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod Aristides cum audisset, in contionem magna expectatione venit dixitque perutile esse consilium, quod Themistocles adferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. Maneat ergo, quod turpe sit, id nunquam esse utile, ne tum quidem, cum id, quod utile esse putet, adipiscare; hoc enim ipsum, utile putare quod turpe sit, calamitosum est.

50 Sed incidunt, ut supra dixi, saepe causae, cum repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit, repugnetque plane an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: Si exempli gratia vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate, si idem sciat complures mercatores Alexandria solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit, dicturusne sit id Rhodiis an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus; de eius deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet, an turpe non sit.

51 In huiusmodi causis aliquid Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliquid Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo; Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret, Diogeni venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine insidiis agere et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. "Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri, fortasse etiam minoris, cum maior est copia; cui fit iniuria?"

52 Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: "Quid ais? tu, cum hominibus consilium debeas et servire humanae societati eaque lege natum sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae? Respondebit Diogenes fortasse sic: "Aliquid est celare,

alivd tacere, neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natvra deorum sit, qui sit finis bonorum, quae tibi plus prodessent cognita quam tritici vilitas. Sed non, quicquid tibi audire utile est, idem mihi dicere necesse est."

- 53 "Immo vero," inquit ille "necesse est, si quidem meministi esse inter homines natvra conivinctam societatem." "Memini," inquit ille, "sed nunc ista societas talis est, ut nihil suum civisque sit? Quid si ita est, ne vendendum quidem quicquam est, sed donandum."

Vides in hac tota disceptatione non illud dici "quavis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam", sed ita expedire, ut turpe non sit, ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum.

- 54 Vendat aedes vir bonus, propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent, pestilentes sint et habeantur salubres, ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes, sint, male materiatae et rinosae, sed hoc praeter dominum nemo sciat; quaero, si haec emptoribus venditor non dixerit aedesque vendiderit pluris multo. quam se venditorem putarit, nunc id iniuste aut improbe fecerit? "Ille vero" inquit Antipater. "Quid est enim aliud erranti viam non monstrare, quod Athenis execrationibus publicis sanctum est, si hoc non est, emptorem pati rvere et per errorem in maximam fraudem incurrere. Plus etiam est quam viam non monstrare; nam est scientem in errorem alterum inducere."

- 55 Diogenes contra "Nunc te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit, tu quod placebat, emisti. Quid si qui proscribunt villam bonam beneque aedificatam non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec aedificata ratione, multo minus, qui domum non laudant. Vbi enim iudicium emptoris est, ibi frus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius quam venditorem eius rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum quam si domini iussu ita praeco praedicet: "6domum pestilentem vendo?"

- ⁵⁶ Sic ergo in quibusdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Haec est illa, quae videtur utilem fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diiudicanda sunt; non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus.
- ⁵⁷ Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios nec hic aedivm venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quicquid reticeas, sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cuius hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni, versuti potius obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot et alia plura nonne inutile est vitiorum subire nomina?
- ⁵⁸ Quod si vituperandi qui reticervnt, quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibervnt? C. Canis, eques Romanus, nec infacetus et satis litteratus, cum se Syracusas otandi, ut ipse dicere solebat, non negotiandi causa contulisset, dictitabat se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. Quod cum percrebvisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis, et simul ad cenam hominem in hortos invitavit in postervm diem. Cum ille promississet, tum Pythius, qui esset ut argentarius apud omnes ordines graciosus, piscatores ad se convocavit et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque quid eos facere vellet. Ad cenam tempori venit Canis; opipare a Pythio adparatum convivium, cumbarum ante oculos multitudine, pro se quisque, quod ceperat, adferebat; ante pedes Pythii pisces abiciebantur.
- ⁵⁹ Tum Canis "quaeso", inquit, "quid est hoc, Pythi? tantumne piscium? tantumne cumbarum?" Et ille: "Quid mirum?" inquit, "hoc loco est Syracusis quidquid est piscium, hic aquatio, hac villa isti carere non possunt." Incensus Canis cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit, et

emit instructos. Nomina facit, negotium conficit. Invitat Canis postridie familiares suos, venit ipse matrem, scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. "Nullae, quod sciam," ille, "sed hic piscari nulli solent. Itaque heri mirabar quid accidisset."

⁶⁰ Stomachari Canis, sed quid faceret? Nondum enim C. Aquilius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas; in quibus ipsis, cum ex eo quaereretur, quid esset dolus malus, respondebat, cum esset aliquid simulatum, aliquid actum. Hoc quidem sane luculente, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes aliquid agentes, aliquid simulantes perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur eorum factum potest utile esse, cum sit tot vitii iniquatum.

⁶¹ Quod si Aquiliana definitio vera est, ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec ut emat melius nec ut vendat quicquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus et legibus erat vindicatus, ut tutela duodecim tabulis, circumscriptio adulescentium lege Plaetoria et sine lege iudicii, in quibus additur ex fide bona. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae melius aequius, in fiducia ut inter bonos bene agier. Quid ergo? aut in eo, quod melius aequius, potest ulla pars inesse fraudis? aut cum dicitur inter bonos bene agier, quicquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non illicitatorem venditor, non qui contra se liceatur emptor apponet. Vterque si ad eloquendum venerit, non plus quam semel eloquatur.

⁶² Quintus quidem Scaevola, Publici filius, cum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur idque venditor ita fecisset, dixit se pluris aestimare; addidit centum milia. Nemo est, qui hoc viri boni fuisse neget; sapientis negant, ut si minoris quam potuisset vendidisset. Haec igitur est illa perniciēs, quod alios bonos alios sapientes existimant. Ex quo Ennius "nequiquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret". Vere id quidem, si, quid esset prodesse mihi cum Ennio conveniret.

- ⁶³ Hecatonem quidem Rhodivm, discipvlvm Panaetii, video in iis libris, quos de officio scripsit Q. Tvberoni, dicere, sapientis esse nihil contra mores, leges, institvta facientem habere rationem rei familiaris. Neqve enim solvm nobis divites esse volvmvs, sed liberis, propinqvis, amicis maximeqve rei pvblicae. Singvlorvm enim facultates et copiae divitiae svnt civitatis. Hvic Scaevolae factvm, de qvo pavlo ante dixi, placere nvlllo modo potest. Etenim omnino tantvm se negat factvrvm compendii svi causa, qvod non liceat.
- ⁶⁴ Hvic nec laus magna tribvenda nec gratia est. Sed sive et simvlatio et dissimvlatio dolvs malvs est, perpavcae res svnt, in quibvs non dolvs malvs iste versetvr, sive vir bonvs est is, qvi prodest quibvs potest, nocet nemini, certe istvm virvm bonvm non facile reperimvs. Nvmqvam igitvr est vtile peccare, qvia semper est tvrpe, et, qvia semper est honestvm virvm bonvm esse, semper est vtile.
- ⁶⁵ Ac de ivre quidem praediorvm sanctvm apvd nos est ivre civili, vt in iis vendendis vitia dicerentvr, qvae nota essent venditori. Nam cvm ex dvodecim tabvlis satis esset ea praestari, qvae essent lingua nvncvpata, qvae qvi infitiatvs esset, dvpli poena svbiret, a ivris consvltis etiam reticentiae poena est constitvta; qvcdqv id enim esset in praedio vitii, id statervnt, si venditor sciret, nisi nominatim dictvm esset, praestari oportere.
- ⁶⁶ Vt, cvm in arce avgvrivm avgvres actvri essent ivssissentqve Ti. Clavdivm Centvmalvm, qvi aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, qvorvm altitvdo officeret avspiciis, Clavdivs proscripsit insvlam [vendidit], emit P. Calpvrvivs Lanarivs. Hvic ab avgvribvs illvd idem denvntiatvm est. Itaqve Calpvrvivs cvm demolitvs esset cognossetqve Clavdivm aedes postea proscripsisse, qvam esset ab avgvribvs demoliri ivssvs, arbitrvm illvm adegit QVICQVID SIBI DARE FACERE OPORTERET EX FIDE BONA. M. Cato sententiam dixit, hvivs nostri Catonis pater (vt enim ceteri ex patribvs, sic hic, qvi illvd lvmen progenvit, ex filio est nominandvs)is igitvr iudex ita pronvntiavit, cvm in vendvndo rem eam scisset et non pronvntiasset, emptori damnvum praestari oportere.

- ⁶⁷ Ergo ad fidem bonam statvit pertinere notvm esse emptori vitivm, qvod nosset venditor. Qvod si recte iudicavit, non recte frumentarius ille, non recte aedivm pestilentivm venditor tacvit. Sed hvivsmodi reticentiae ivre civili comprehendi non possvnt; qvae avtem possvnt diligenter tenentvr. M. Marivs Gratidianvs, propinqvvs noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, qvas ab eodem ipse pvcis ante annis emerat. Eae serviebant, sed hoc in mancipio Marivs non dixerat; addvcta res in iudicivm est. Oratam Crassvs, Gratidianvm defendebat Antonivs. Ivs Crassvs vrgebat, "qvod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari", aeqvitatem Antonivs, "qvoniam id vitivm ignotvm Sergio non fvisset, qvi illas aedes vendidisset, nihil fvisse necesse dici nec evm esse deceptvm, qvi id, qvod emerat, qvo ivre esset, teneret". Qvorsvs haec? Vt illvd intellegas, non placvisse maioribvs nostris astvtos.
- ⁶⁸ Sed aliter leges, aliter philosophi tollvnt astvtias; leges, qvatenvs manv tenere possvnt, philosophi, qvatenvs ratione et intellegentia. Ratio ergo hoc postvlat, ne qvid insidiose, ne qvid simvlte, ne qvid fallaciter. Svntne igitvr insidiae tendere plagas, etiam si excitatvrvs non sis, nec agitatvrvs? Ipsae enim ferae nvlllo insequente saepe incidvnt. Sic tv aedes proscribas, tabvlam tamqvam plagam ponas, [domvm propter vitia vendas,] in eam aliquis incvrrat inprvdens?
- ⁶⁹ Hoc qvamqvam video propter depravationem consvvetvdinis neqve more tvrpe haberi neqve avt lege sanciri avt ivre civili, tamen natvrae lege sanctvm est. Societas est enim (qvod etsi saepe dictvm est, dicendvm est tamen saepivs), latissime qvidem qvae pateat, omnivm inter omnes, interior eorvm, qvi eivsdem gentis sint, propior eorvm, qvi eivsdem civitatis. Itaqve maiores alivd ivs gentivm, alivd ivs civile esse volvervnt, qvod civile, non idem continvo gentivm, qvod avtem gentivm, idem civile esse debet. Sed nos veri ivris germanaeqve ivstitiae solidam et expressam effigiem nvllam tenemvs, vmbra et imaginibvs vtimvr. Eas ipsas vtinam sequeremvr! fervntvr enim ex optimis natvrae et veritatis exemplis.

- ⁷⁰ Nam quanti verba illa: VTI NE PROPTER TE FIDEMVE TVAM CAPTVS FRAVDATVSVE SIM! quam illa avrea: VT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET ET SINE FRAVDATIONE! Sed, qui sint "boni" et quid sit "bene agi," magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam vim esse dicebat in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur EX FIDE BONA, fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas contineretur; in iis magni esse iudicis statvere, praesertim cum in plerisque essent iudicia contraria, quid quemque cuique praestare oporteret.
- ⁷¹ Quocirca astutiae tollendae sunt eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum; prudentia est enim locata in dilectu bonorum et malorum, malitia, si omnia quae turpia sunt, mala sunt, mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum ius civile ductum a natura malitiam fraudemque vindicat, sed etiam in mancipiorum venditione venditoris frons omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum alia causa est.
- ⁷² Ex quo intellegitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscitia. Nec ulla perniciēs vitae maior inveniri potest quam in malitia simulatio intellegentiae, ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperitur, qui impunitate et ignoratione omnium proposita abstinere possit iniuria.
- ⁷³ Periclitemur, si placet, et in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non potest. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus, hoc loco disserendum est, qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi, sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucius Basilus locupletis hominis falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt. Quod quo facilius obtinerent, scripservnt heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis potentissimos. Qui cum illud falsum esse suspicarentur,

sibi avtem nullivs essent conscii culpae, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? Satin est hoc, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur, quamquam alterum vivum amavi, alterum non odi mortuum.

⁷⁴ Sed cum Basilus M. Satrium sororis filium nomen suum ferre voluisset eumque fecisset heredem (hunc dico patronum agri Piceni et Sabini; o turpe notam temporum [nomen illorum]!), non erat aequum principes civis rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire. Etenim si is, qui non defendit iniuriam neque propulsat a suis, cum potest, iniuste facit, ut in primo libro disservi, qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates non honestae videntur, si sunt malitiosis blanditiis, officiorum non veritate, sed simulatione quaesitae. Atqui in talibus rebus aliquid utile interdum, aliquid honestum videri solet. Falso; nam eadem utilitatis quae honestatis est regula.

⁷⁵ Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans "est istuc quidem honestum, verum hoc expedit", res a natura copulatas addebit errore divellere, qui fons est fraudum, maleficiorum, scelorum omnium. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis conceperit, possit in locupletium testamenta nomen eius inrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres, in foro, mihi crede, saltaret. Homo avtem iustus isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur.

⁷⁶ At vero, si qui voverit animi sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse doceat eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit, noceat nemini nisi lacessitus iniuria. Quid ergo? Hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? "Non igitur

faciat" dixerit quis, "quod utile sit, quod expediat?" Immo intellegat nihil nec expedire nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit.

⁷⁷ C. Fimbriam consvlarem audiebam de patre nostro puer iudicem M. Lutatius Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset nisi vir bonus esset. Itaque ei dixisse Fimbriam se illam rem nunquam iudicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicavisset, aut statuisse videretur virum bonum esse aliquem, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Hic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quicquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat praedicare. Haec non turpe est dubitare philosophos, quare ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod iam contritum est vetustate proverbium. Cum enim fidem alicuius bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim nisi illam, nihil expedire quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente optinere?

⁷⁸ Videsne hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari neque hic, quem paulo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse convertere? Vt enim, quod turpe est, id, quamvis occulatur, tamen honestum fieri nullo modo potest, sic, quod honestum non est, id utile ut sit effici non potest adversante et repugnante natura.

⁷⁹ At enim cum permagna praemia sunt, est causa peccandi. C. Marium, cum a spe consulatus longe abesset et iam septimum annum post praeturam iaceret neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum illum ducere, si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Iugurtham se in potestatem

populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius legatus et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit.

⁸⁰ Ne noster quidem Gratidianus officio viri boni functus est tum, cum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebi adhibissent, ut res nummaria de communis sententia constitueretur; iactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio constitueruntque, ut omnes simul in rostra post meridiem escenderent. Et ceteri quidem alius alio: Marius ab subsellis in rostra recta idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit; omnibus vicis statuae, ad eas tuas, cerei. Quid multa? Nemo umquam multitudini fuit carior.

⁸¹ Haec sunt, quae conturbent in deliberatione non numquam, cum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum, illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur, ut Mario praeripere collegis et tribunis plebi poplarem gratiam non ita turpe, consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit, aut si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare aut hunc? Explica atque excute intellegentiam tuam, ut videas, quae sit in ea [species] forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri, emolumenti sui causa criminari, praeripere, fallere? Nihil profecto minus.

⁸² Est ergo vlla res tanti aut commodum vllum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in belvam an hominis figura immanitatem gerat belvae?

Quid? qui omnia recta et honesta neglegunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens esset. Utile ei videbatur pluvium posse alterius

invidia. Id quam inivstvm in patriam et quam tvrpe esset, non videbat. Ipse avtem socer in ore semper Graecos versvs de Phoenissis habebat, qvos dicam vt potero; incondite fortasse sed tamen, vt res possit intellegi:

'Nam si violandvm est ivs, regnandi gratia,

Violandvm est; aliis rebvs pietatem colas.'

Capitalis Eteocles vel potivs Evripides, qvi id vnvu qv od omnivm sceleratissimvm fverit, exceperit.

83 Quid igitvr minvta colligimvs, hereditates, mercatvras, venditiones fravdvventas? Ecce tibi, qvi rex popvli Romani dominvsqve omnivm gentivm esse concvpiverit idqve perfecerit. Hanc cvpiditatem si honestam qvis esse dicit, amens est; probat enim legvm et libertatis interitvm earvmqve oppressionem taetram et detestabilem gloriosam pvtat. Qvi avtem fatetvr honestvm non esse in ea civitate, qvae libera fverit qvaeqve esse debeat, regnare, sed ei, qvi id facere possit, esse vtile, qva hvnc obivrgatione avt qvo potivs convitio a tanto errore coner avellere? Potest enim, di immortales, cviqvam esse vtile foedissimvm et taeterrimvm parricidivm patriae, quamvis is, qvi se eo obstrinxerit, ab oppressis civibvs parens nominetvr? Honestate igitvr dirigenda vtilitas est, et quidem sic, vt haec dvo verbo inter se discrepare, re vnvu sonare videantvr.

84 Non habeo ad volgi opinionem qvae maior vtilitas quam regnandi esse possit, nihil contra invtilivs ei, qvi id inivste consecvts sit, invenio, cvm ad veritatem coepi revocare rationem. Possvnt enim cviqvam esse vtilis angores, sollicitvdines, divrni et noctvrni metvs, vita insidiarvm pericvlorvmqve plenissima? 'Mvlti iniqvi atqve infideles regno, pavci benivoli' inqv it Accivs. At cvi regno? qv od a Tantalo et Pelope prodivtm ivre optinebatvr. Nam quanto plvres ei regi pvtas, qvi exercitv popvli Romani popvlym ipsvm Romanvm oppressisset civitatemqve non modo liberam, sed etiam gentibvs imperantem servire sibi coegisset?

85 Hvnc tv qvas conscientiae labes in animo censes habvisse, qvae vvlnera? Cvivs avtem vita ipsi potest vtilis esse, cvm eivs vitae ea condicio sit, vt qvi illam eripverit, in maxima et gratia fvtvrvs sit et gloria? Qv od si haec vtilia non svnt,

quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis, satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit.

⁸⁶ Quamquam id quidem cum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio consule iterum et a senatu nostro iudicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente, perfuga ab eo venit in castra Fabricii eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius redvendum curavit ad Pyrrhum idque eius factum laudatum a senatu est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnam illud bellum perfuga unus et gravem adversarium imperii sustulisset, sed magnam dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum.

⁸⁷ Vtrum igitur utilis vel Fabricio, qui talis in hac urbe qualis Aristides Athenis fuit, vel senatu nostro qui nunquam utilitatem a dignitate seivxit, armis cum hoste certare an venenis? Si gloriae causa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria; sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi Q. f. sententia, quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex senatus consulto liberavisset, ut eae rursus vectigales essent, neque iis pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Ei senatus est assensus. Turpe imperio! Piratarum enim melior fides quam senatus. 'At acta vectigalia, utile igitur.' Quovsque audebunt dicere quicquam utile, quod non honestum?

⁸⁸ Potest autem vlli imperio, quod gloria debet fultum esse et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. Nimis mihi prae fracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis, cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus, eoque magis, quod illa ordinum convictio ad salutem rei publicae pertinebat. Male etiam Curius, cum causam

Transpadanorum aequam esse dicebat, semper autem addebat "vincat utilitas". Potius doceret non esse aequam, quia non esset utilis rei publicae, quam cum utilem diceret non esse, aequam fateretur.

⁸⁹ Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum, sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere. In utramque partem disputat, sed tamen ad extremum utilitate, ut patet, officium dirigit magis quam humanitate. Quaerit, si in mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat an servili vilis. Hic alio res familiaris, alio dicit humanitas. "Si tabulam de navfragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?" Negat, quia sit inivirum. Quid? dominus navis eripietne suum? Minime, non plus quam navigantem in alto eicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim periculum est eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.

⁹⁰ Quid? si una tabula sit, duo navfragi, eique sapientes, sibine uterque rapiat an alter cedat alteri? Cedat vero, sed ei, cuius magis intersit vel sua vel rei publicae causa vivere. Quid? si haec paria in utroque? Nullum erit certamen, sed quasi sorte aut micando victus alteri cedet alter. Quid? si pater fana expilet, civniculos agat ad aerarium, indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem est, quin etiam defendat patrem si arguatur. Non igitur patria praestat omnibus officiis? Immo vero, sed ipsi patriae conducit pios habere cives in parentes. Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater, silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam; ad extremum, si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris.

⁹¹ Quaerit etiam, si sapiens adulteros nummos acceperit imprudens pro bonis, cum id rescierit, solviturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait, Antipater negat, cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse patet Diogenes, Antipater viri boni existimat. Haec sunt quasi controversiae iura Stoicorum. In mancipio vendendo dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili, sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur.

- ⁹² Si quis aurum vendens orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium? Perspicuum est iam et quid mihi videatur et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. Pacta et promissa semperne servanda sint, quae nec vi nec dolo malo, ut praetores solent, facta sint. Si quis medicamentum civipiam dederit ad aquam intercutem pepigeritque, si eo medicamento sanus factus esset, ne illo medicamento umquam postea uteretur, si eo medicamento sanus factus sit et annis aliquot post inciderit in eundem morbum nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit. Cum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quicquam fiat iniuriae, vitae et saluti consulendum.
- ⁹³ Quid? si qui sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, cum ei testamento sestertium milies relinqueretur, ut antequam hereditatem adeat luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter heredem eum scripturus ille non esset, faciat quod promiserit necne? Promisisse nollem et id arbitrator fuisse gravitatis; quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, quam si ceperit, nisi forte eam pecuniam in rei publicae magnam aliquod tempus contulerit, ut vel saltare, cum patriae consuleretur sit, turpe non sit.
- ⁹⁴ Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaetonti filio, ut redeamus ad fabulas, facturum se esse dixit, quidquid optasset. Optavit, ut in currum patris tolleretur; sublatu est; atque is ante quam constitit ictu fulminis deflagavit; quanto melius fuerat in hoc promissum patris non esse servatum. Quid? quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii, cum is patri suspectus esset de noverca; quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus.
- ⁹⁵ Quid? quod Agamemnon cum devovisset Dianae, quod in suo regno polcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam turpem facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda

nonnumquam neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum sit, officium non reddere. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non credo, facies enim contra rem publicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita commutata utilitate fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum.

96 Sed quoniam a quattuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versemur, cum docebimus, ea, quae videantur esse utilia neque sint, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia, itemque de iustitia, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur, altera in conformatione et moderatione continentiae et temperantiae.

97 Utile videbatur Vlixi, ut quidem poetae tragici prodiderunt, nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Vlixem nulla suspicio est, sed insimulant eum tragoediae simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium, at utile, ut aliquis fortasse dixerit, regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Vultum tu decus in cotidianis laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abiciendam, quoniam quae honesta non sit ne utilem quidem esse arbitror.

98 Quid enim audivimus putas fuisse Vlixem, si in illa simulatione perseverasset? Qui cum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace
"Civis ipse princeps iuris iurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere adsimulare, ne coiret, institit.
Quod ni Palamedi perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam audaciam
Fide sacratae ius perpetuo falleret."

- 99 Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa; ad rem factam nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit; quae erat talis: manere in patria, esse domui suae cum uxore, cum liberis, quam calamitatem accepisset in bello communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum. Qvis haec negat esse utilia? quem censes? Magnitudo animi et fortitudo negat.
- 100 Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere, nihil, quod homini accidere possit intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit, sententiam ne diceret, recusavit; quamdiu ivre iurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam, ("O stultum hominem," dixerit quispiam, "et repugnantem utilitati suae!"), reddi captivos negavit esse utile; illos enim adulescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute. Civis cum valisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Carthaginem rediit, neque eum caritas patriae retinuit nec suorum. Neque vero tum ignorabat se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci, sed ius iurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, periret consularis remansisset.
- 101 At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quo modo stulte? etiamne, si rei publicae conducebat? Potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam civi utile esse? Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, cum utilitatem ab honestate seivngunt. Omnes enim expetimus utilitatem ad eamque rapimur nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non

studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus, utilitatis nomen non tam splendidum quam necessarium ducimus.

- 102 Quid est igitur, dixerit quis, in iure iurando? num iratum timeamus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, numquam nec irasci deum nec nocere. Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum minima de malis? Non igitur tantum mali turpitudine ista habebat, quantum ille cruciatus. Deinde illud etiam apud Accium:

"Fregistin fidem?

Neque dedi neque do infideli cuiquam."

quamquam ab impio rege dicitur, levitate tamen dicitur.

- 103 Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus videri quaedam utilia, quae non sint, sic se dicere videri quaedam honesta, quae non sunt, ut hoc ipsum videtur honestum conservandi iuris iurandi causa ad cruciatum revertisse, sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quicquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus.

- 104 Non fuit Iuppiter metuentis ne iratus noceret, qui neque irasci solet nec nocere. Haec quidem ratio non magis contra Regulum, quam contra omne ius iurandum valet. Sed in iure iurando non qui metus, sed quae vis sit, debet intellegi. Est enim ius iurandum affirmatio religiosa; quod autem affirmate, quasi deo teste promiseris, id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, quae nulla est, sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

"O Fides alma pinnis et ius iurandum Iovis."

Qui ius igitur iurandum violat, is fidem violat, quam in Capitolio vicinam Iovis optimi maximi, ut in Catonis oratione est, maiores nostri esse voluerunt.

- ¹⁰⁵ At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne malum quidem esse maxima auctoritate philosophi affirmant. Quorum quidem testem non mediocre, sed habeo scio an gravissimum Regulum nolite quaeso vituperare. Quem enim locupletiores quaerimus quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod avertunt minima de malis, id est, ut turpiter potius quam calamitose; an est ullum maius malum turpitudine? Quae si in deformitate corporis habeat aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpificati animi debet videri?
- ¹⁰⁶ Itaque nervosus qui ista disservit, solum advertent malum dicere id, quod turpe sit, qui autem remissus, ii tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem "Neque dedi neque do infideli cuiquam" idcirco recte a poeta, quia, cum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sument, nullam esse fidem, quae infideli data sit, videant, ne quaeratur latebra perivrio.
- ¹⁰⁷ Est autem ius etiam bellicum fidesque iuris iurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est; quod aliter, id si non fecerit, nullum est perivrium. Ut, si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est ex perdvellivm numero definitus, sed communis hostis omnium; cum hoc nec fides debet nec ius iurandum esse commune.
- ¹⁰⁸ Non enim falsum iurare perivrare est, sed quod ex animi tui sententia iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere perivrium est. Scite enim Euripides: "Iuravi lingua, mentem inivratam gero". Regulus vero non debuit condiciones pactionesque bellicas et hostiles perturbare perivrio. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur, adversus quem et totum ius fetiale et multa sunt iura communia. Quod si ita esset, numquam claros viros senatus victos hostibus dedidisset.

- 109 At vero T. Vetrivus et Sp. Postumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnavit apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt iis, iniussu enim populi senatusque fecerant. Eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni pl. erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitum repudicaretur. Atque huius deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, svasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus, qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem svasit eam, quam L. Furius, Sex. Atilius ex senatus consulto ferebant; quae accepta est hostibus deditus. Honestus hic quam Q. Pompeius, quo, cum in eadem causa esset, deprecante accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit quam honestas, apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est.
- 110 At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum praesertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent. Ita incolomis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile pertavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam quod aivnt, quod valde utile sit, id fieri honestum, immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum, nec quia utile, honestum, sed, quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilis aut praestantius.
- 111 Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur, illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem ivre ivrando maiores artius esse volverunt. Id indicant leges in duodecim tabulis, indicant sacrae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides, indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius quam de ivre ivrando iudicabant.

¹¹² L. Manlio A. f., cum dictator fuisset, M. Pomponius tr. pl. diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictatvram gerendam addidisset; criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset. Quod cum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri, accvrisse Romam et cum primo lvi Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nvntiatum, qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, svrrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adolescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit ivavitque se illum statim interfecturum, nisi ius ivrandum sibi dedisset se patrem missum esse facturum. Ivavit hoc terrore coactus Pomponius; rem ad populum detulit, docuit, cur sibi causa desistere necesse esset, Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis ius ivrandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen invenit, cuius tertio consvlatu Latini ad Vesperim fusi et fvgati, magnus vir in primis et qui perindvlgens in patrem, idem acerbè severus in filium.

¹¹³ Sed, ut laudandus Regulus in conservando iure ivrando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam ivratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum erant potiti Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes vno modo; nam Polybius, bonus auctor in primis, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse dicit re a senatu non impertrata; unum ex decem, qui paulo post, quam erat egressus e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse. Reditv enim in castra liberatum se esse iure ivrando interpretabatur, non recte. Frvus enim distringit, non dissolvit perivrium. Fvit igitur stvlta calliditas, perverse imitata prvdentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus, vincivus ad Hannibalem dvceretur.

¹¹⁴ Sed illud maximvm: octo hominum milia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffvgissent, sed qui relictv in castris fuissent a Paulo et a Varrone consvlibus. Eos senatus non censvit redimendos, cum id parva pecunia fieri posset, ut esset insitvum militibus nostris aut vincere aut

emori. Qua quidem re avdita fractvm animvm Hannibalis scribit idem, quod senatvs popvlvsqve Romanvs rebvs afflictis tam excelso animo fvisset. Sic honestatis comparatione ea, quae videntvr vtilia, vincvntvr.

- 115 C. Acilius avtem, qui Graece scripsit historiam, plvres ait fvisse, qui in castra revertissent eadem fravde, vt ivre ivrando liberarentvr eosqve a censoribvs omnibvs ignominiis notatos. Sit iam hvivs loci finis. Perspicvum est enim ea, quae timido animo, hvnili, demisso fractoque fiant, qvale fvisset Regyli factvm, si avt de captivis quod ipsi opvs esse videretvr, non quod rei pvblicaе, censvisset avt domi remanere volvisset, non esse vtilia, quia sint flagitiosa, foeda, tvrpia.
- 116 Restat qvarta pars, quae decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia continetvr. Potest igitvr qvicqvam vtile esse, quod sit hvic talivm virtvtvm choro contrarivm? Atqvi ab Aristippo Cyrenaici atqve Annicerii philosophi nominati omne bonvm in volvptate poservnt virtvtemqve censervnt ob eam rem esse lavdandam, quod efficiens esset volvptatis. Qvibvs obsoletis floret Epicvrivs, eivsdem fere adivtor avctorqve sententiae. Cvm his "viris" eqvisqve, vt dicitvr, si honestatem tveri ac retinere sententia est, decertandvm est.
- 117 Nam si non modo vtilitas, sed vita omnis beata corporis firma constitvtione eivsqve constitvtionis spe explorata, vt a Metrodoro scriptvm est, continetvr, certe haec vtilitas et quidem svmma (sic enim censent), cvm honestate pvgnabit. Nam vbi primvm prvdentiae locvs dabitvr? an vt conqvirat vndiqve svavitates? Qvam miser virtvtis famvlatvs servientis volvptati. Quod avtem mvnvs prvdentiae? an legere intellegenter volvptates? fac nihil isto esse ivcvndivs, quid cogitari potest tvrpivs? Iam, qui dolorem svmmvm malvm dicat, apvd evm qvem habet locvm fortitvdo, quae est dolorvm laborvmqve contemptio? Qvamvis enim mvltis locis dicat Epicvrivs, sicvti dicit, satis fortiter de dolore, tamen non id spectandvm est, quid dicat, sed quid consentanevm sit ei dicere, qui bona volvptate terminaverit, mala dolore. Et si illvm avdiam de continentia et temperantia, dicit ille quidem mvlta mvltis locis, sed aqua haeret, vt aivnt.

Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consecratrices voluptatis.

118 Atque in his tamen tribus generibus quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem neglegendae mortis, perpetiendi doloris. Etiam temperantiam inducunt non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt. Dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractio finiri. Iustitia vacillat vel iacet potius omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur.

119 Conferamus igitur in paucis. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria, sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphontem et Dinomachum iudico, qui se diremptos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem tamquam cum homine peccidem copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas, aspernat, repellit. Nec vero finis bonorum et malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus; nunc ad propositum.

120 Quemadmodum igitur, si quando ea, quae videtur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicatur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse non nihil, utilitatis certe nihil habebit.

121 Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum, sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios tamquam hospites erunt recipiendi, sed, ut, si ipse venissem Athenas, quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset,

aliquando me quoque audires, sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues iis temporis, quantum poteris, poteris autem quantum voles. Cum vero intellexero te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibi que persuade esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monumentis praeceptisque laetabere.